

Silvana Vranić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

silvana.vranic@uniri.hr

Usporedba temporalala i sanktorala *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* kroz prizmu povijesne dijalektologije

U ovom su radu uspoređene jezične značajke temporalala i sanktorala *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* na temelju dosadašnjih istraživanja obaju dijelova (prvih 50 folija, 104cd – 122cd, 165ab – 194cd i 237ab – 240cd temporalala i 52cd – 115cd sanktorala) i novih istraživanja¹ predviđenih za ovu temu. Uzimajući u obzir prednosti i nedostatke metodologije povijesne dijalektologije, praćene su osobitosti koje se u literaturi mogu pripisati vernakularu, u ovom slučaju s čakavskoga ekavskoga središnjega istarskoga područja, ponajprije pazinskoga, kojemu pripada i govor Berma, jer su dovoljno različite od hrvatskih crkvenoslavenskih elemenata. U dosadašnjim se istraživanjima izdvaja nekoliko značajki. Tako je status *jata*, presudan za klasifikaciju čakavskih ekavskih govora, nedosljedno zastupljen u oba dijela *Brevijara*: dominantan je neizmijenjeni *jat*, ali u nekim je dijelovima u leksičkim morfemima intenzivniji ekavski (u manjoj mjeri i ikavski) odraz *jata*, koji je u gramatičkim morfemima u temporalalu samo izniman, a u sanktoralu znatnije bilježen. Značajka koja bi bila presudna za povezivanje *Brevijara* sa spomenutim arealom vokal je *o* podrijetlom od stražnjega nazala u gramatičkim morfemima, danas dosljedno potvrđen u toj kategoriji u govorima spomenutoga područja (izuzev u nekim rubnim govorima). Uz nekoliko primjera u korijenskim morfemima, samo je manji broj odraza *o* u gramatičkim morfemima u oba dijela *Brevijara*, pa je teško zaključiti jesu li pogreška pisara ili utjecaj vernakulara, no u kontekstu drugih značajki mogli bi se priključiti potonjemu. Zahvaljujući učestalosti *žd*-refleksa u temporalalu, potvrđena je pripadnost sjevernim kodeksima. Dok je odraz *j*, pretežit u južnim kodeksima, u temporalalu zastupljeniji od 38. folije, u sanktoralu je znatno češći od odraza *žd* i rezultat je snažnijega utjecaja čakavskoga organskoga tipa. Prefiks *vi(-)* u nekoliko je glagola u oba dijelovima i zasigurno je preuzet iz sjevernočakavskoga područja, kojemu su svojstveni i odrazi prednjega nazala u *a* najčešće u potvrđenim primjerima. Sudeći prema dosadašnjoj analizi sanktorala, dijelovi se *Brevijara* razliku-

¹ Istraživanje je za ovaj članak provedeno u okviru projekta *Centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*. V. <https://beram.stin.hr>.

ju udjelom značajki organskih ekavskih govora, većim upravo u sanktoralu, u kojemu je to i očekivano zbog manjega broja liturgijskih tekstova. Stoga bi se *Brevijar* mogao atribuirati i čakavskom ekavskom središnjemu istarskomu području, pa i pazinskome tipu, kojemu pripada i govor Berma, a predložak kojim su se pisari služili krčkomu omišaljsko-vrbničkome govornome tipu, čemu u prvom redu u prilog govore ikavski odrazi *jata*, uglavnom prema Jakubinskij-Meyerovu pravilu, i zamjenica *če*.

Ključne riječi: *Drugi beramski (ljubljski) brevijar*, govor Berma, hrvatski crkvenoslavenski jezik, povijesna dijalektologija

1. Uvod

D*rug*i beramski/ljubljski brevijar (BrLab₂, Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ms 163) sastoji se od dvaju dijelova: Proprium de tempore (264 lista) i Proprium sanctorum (176 listova). Cilj je ovoga rada usporediti analizirane jezične značajke temporalna koje bi se mogle odrediti vernakularnim (Vranić 2018,² Vranić 2020) s potvrđama iz sanktorala ekscerpiranim za ovaj rad prema jednakim kriterijima. O sanktoralu je dosad objavljen rad M. Mihaljevića (2011) u kojemu je na latinicom transliteriranom tekstu od 52cd do 115cd stranice analizirao neke grafijske i jezične pojave (glasovne, morfološke, sintaktičke, leksičke) i zaključio da je riječ o prijepisu starijega glagoljskoga predloška s čakavskoga ikavsko-ekavskoga, zasigurno vrbničkoga područja (Mihaljević 2011: 127). Budući da temporal sadrži više biblijskih tekstova koji po svojoj prirodi čuvaju vezu s tradicijom, odnosno sa staroslavenskim jezikom, u ovom se radu krenulo od pretpostavke da bi sanktoral, s manje liturgijskih tekstova, mogao biti pogodnijim korpusom za utvrđivanje vernakularnih elemenata.

Naime, tekstovi su, u hrvatskoj povijesnoj dijalektologiji, ponajprije hrvatskoglagoljski, a zatim i ostali,³ iako u literaturi postoje i drukčija mišljenja (Lukežić 2005: 233), važan izvor dijalektnih podataka kojima bi se mogla potvrditi dijakronija pojedinih jezičnih činjenica unutar određenoga organskoga idioma (Zubčić 2015: 98). Pokazuje to, primjerice, analiza razvoja stražnjega nazala ili mijene *o > u* u bužetskim govorima u članku *Jezične značajke Greblova Tlmačenja od muki gospoda našega Isuhrsta (prilog dijakronijskoj dijalektologiji)* (Zubčić 2010). S druge strane, takvi podatci koji se mogu izdvojiti kao odstupanja od staroslavenske ili norme prvoga hrvatskoga knji-

² Silvana Vranić i Sanja Zubčić temu su *Norm in the language of Istrian Glagolitic breviaries* izložile 2017. na konferenciji 49th ASEES Annual Convention, Chicago, unutar koje su analizirale i 30 listova temporalna *Brevijara*.

³ Primjerice oni registracijsko-dokumentarnoga tipa (Zubčić 2015: 101) ili pravni tekstovi, u kojima se očekuju vernakularni elementi (Lukežić 2005; Kuzmić 2009, 2011). Jednako vrijedi i za tekstove različitih liturgijskih i neliturgijskih tipova iz kasnijih jezičnopovijesnih razdoblja, u kojima su iščitavane dijalektne činjenice i utvrđivan njihov status u odnosu na suvremeno stanje (Holjevac 2014; Vranić 2000; Zubčić 2014), pri čemu su, za razdoblja kada su bili funkcionalni, uzimani u obzir i eventualni elementi književnojezične stilizacije hrvatskoga jezika (Lukežić 1989: 74; Holjevac 2014: 350).

ževnog jezika – hrvatskoga crkvenoslavenskoga, postojane od druge polovice XIII. st. (Mihaljević 2014: 15, Blažević Krezić 2016: 150), barem do pojave hrvatskih književnih jezika temeljenih na narječju / narječjima, doprinose pokušajima atribuiranja pripadnosti anonimnih tekstova određenomu govornomu području, bilo pisareva materinskoga govora ili pisarskoga središta u kojemu je tekst nastajao (Pantelić 1964: 67, Mihaljević – Vince 2012, Šimić 2014). Velika su pomoć pritom i zapisi na marginama iz kojih se može nešto поближе saznati o pisaru, prostoru na kojemu je tekst korišten i vremenu u kojem se rabio, ali koje valja s oprezom procjenjivati jer su ih zbog dugotrajne uporabe kodeksa bilježili različiti korisnici u različitim razdobljima, kao što je razvidno i iz *Brevijara* (Mihaljević 2011: 126).

Usto, *Brevijar* se datira u 15. st. (Mihaljević 2011: 138), pa se ne može govoriti o utjecaju nekoga od hrvatskih povijesnih književnih jezika temeljenih na narječju / narječjima, u ovom slučaju čakavskoga, a na marginama je zabilježeno da se njime služilo u Bermu (Mihaljević 2011: 126).

Budući da se metodologijom povijesne dijalektologije u ovom tekstu nastoje iznaći vernakularne značajke koje bi potvrdile ima li i u sanktoralu elemenata zahvaljujući kojima bi se *Brevijar* mogao поближе atribuirati Bermu, a u literaturi je govor Berma samo spominjan ili su analizirane jedino njegove temeljne značajke (Belić 1912, Ribarić 1940, Maček 1930, Ivić 1961, Ujčić 1985, Kalsbeek 1983, Šimunović 1985, 2011, Pliško 2003), za potrebe su analize *Brevijara* korišteni podatci prikupljeni terenskim istraživanjem govora Berma. Potvrđeno je da je govor Berma dijelom pazinske skupine govora središnjega istarskoga poddijalekta ekavskoga dijalekta čakavskoga narječja (Vranić 2005: 335). U toj su skupini, uz uobičajen dosljedan ekavski refleks *jata* i u leksičkim i u gramatičkim morfemima, s pojedinačnim odstupanjima tipičnim za cijeli čakavski ekavski dijalekt, ovjereni neki korijenski i tvorbeni ikavizmi te inovacije u L jd. imenica m. i s. r. i u L mn. istih imenica. Specifičnost je ekavskih središnjih istarskih govora dvojnost / trojnost zamjene stražnjega nazala vokalima *o* i *u* / *a*, a u pazinskoj se skupini *o* i *u* javljaju u korijenskim morfemima, uz dosljedno *o* u gramatičkim morfemima. Stoga su u dosadašnjim radovima u kojima se nastojalo prikazati vernakularne značajke u temporalu *Brevijara* zamjene *jata* i stražnjega nazala promatrane kao ključni elementi pri lokalizaciji *Brevijara*. Druge značajke što se mogu odrediti vernakularnim ili su općečakavske ili tipičnije za sjevernočakavsko područje,⁴ kojemu šire pripada i govor Berma.

⁴ Pojam sjevernočakavsko područje u ovom se radu odnosi na autohtono čakavsko područje Istre i Kvarnera. Za terenskoga su istraživanja ovjerene i značajke važne za utvrđivanje pripadnosti pazinskoj skupini govora, ali za temu rada irelevantne, npr. peterovokalni sustav s dva diftonga: *ie* od dugog *e*, podrijetlom od dugoga *jata*, prednjega nazala i primarnoga *e* (*bliet*, *mlieko*, *nevesta*; *mieso*, *pieti*, *ziet* ‘uzeti’; *šies* ‘šest’, *tiega* G, *sviega* G), i *uo* od dugog *o*, podrijetlom od stražnjega nazala i primarnoga *o* (*muoka*, *ruop*; *Buojža*, *okuoli*), kao što je i u ostalim pazinskim, ali i mnogim drugim središnjim istarskim govorima. Pripadnost se toj skupini očitava i u izgovoru, najčešće naglašenoga, dugoga vokala *a* susljednog nazalima kao [a̠], danas rjeđe no za ranijih istraživanja (Kalsbeek 1983: 255, Vranić 2005, Vranić 2020), npr. *petnǎjst*, *ugǎnj* ‘vatra, plamen’, *nǎjca* ‘noćas’.

2. Jezične značajke

2.1. Odras jata

Iako se u primarno akcentološkim dijalektološkim radovima čakavsko narječje klasificira u tri areala: sjeverozapadni, središnji i jugoistočni (Vermeer 1982: 290–296, Kalsbeek 1983, Zubčić 2006, 2017) prema ostvaraju neocirkumfleksa u prezentu⁵ i u određenom liku nekih pridjeva (u sjeverozapadnih čakavskih govora⁶), bez odraza *jata* kao dodatnog kriterija funkcionalna bi bila podjela na samo dva područja. Naime, središnji i jugoistočni čakavski govori, u kojima se neocirkumfleks ne ostvaruje, pa bi činili istu skupinu, razlikuju se odrazom *jata*: ikavsko-ekavski su središnji govori, a jugoistočni su ikavski (uz jekavski lastovski), što pokazuje da klasifikacija čakavskoga narječja prema odrazu *jata*, uobičajena u hrvatskoj dijalektologiji, nije neutemeljena. Doda li joj se odraz skupine **stj* i **skj* (šćakavizam / štakavizam), unutar čakavskoga se narječja razlikuje najmanje šest dijalekata (Brozović – Ivić 1988: 80–90).

Za pripadnost kojega govora jednomu od tih dijalekata – ekavskomu, ključan je odraz *jata* u očuvanim gramatičkim morfemima (Moguš 1969: 272), zatim u tvorbenim, a manje je važno hoće li se u korijenskim morfemima naći koji ikavizam. Za razliku od toga, ikavsko-ekavski dijalekt, koji će također biti spominjan u ovom radu, upravo se distribucijom u korijenskim morfemima razlikuje od južnoga ikavskoga dijalekata ili jugozapadnoga istarskoga dijalekata s dosljednim ikavskim odrazom *jata* (uz pojedinačna odstupanja) u svim tipovima morfema. Uvećani bi broj ekavskih odraza u gramatičkim morfemima u *Brevijaru*, uza sve nedoumice koje donosi pisarska tradicija kada je riječ o hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima,⁷ bio pokazateljem da se *Brevijarom* ne samo služilo u Bermu već i da je na čakavskom ekavskom središnjemu istarskomu području, kojemu pripada i govor Berma, pisan ili da je zavičajni govor nekoga ili nekih njegovih pisara bio ekavski.

⁵ Moguć je u sljedećim tipovima prezenta: „...a) u svih e-prezenata s osnovom na sonant koji su bili i jesu dijelom n. t. a te u onih glagola koji su u n. t. a prešli iz n. t. c; b) u svih je-prezenata koji su bili i jesu dijelom n. t. a; c) u svih ne-prezenata koji su bili i jesu dijelom n. t. a; d) u e-prezenata s osnovom na šumnik koji su bili i ostali dijelom n. t. a.“ (Zubčić 2017: 96).

⁶ Termin sjeverozapadni čakavski govori različit je dakle od pojma sjevernočakavski govori. Sjevernočakavski su i sjeverozapadni čakavski govori i oni koji to nisu u tom arealu. Govor Berma je i sjevernočakavski jer je ovjeren neocirkumfleks u kategoriji prezenta (npr. 3. l. jd. prez. *miče, kupuje*). Naglasni mu je sustav tročlan, s potvrdama kratkoga, dugoga silaznoga i neoakuta na svim pozicijama u riječi (danas već s čestim paralelnim ostvarajem dugoga silaznoga naglaska na poziciji neoakuta), i zadržanom prednaglasnom duljinom (*bèranski, furèšti, na konjù; drièvo, ubolièjo* 3. l. mn., *kantaduòr; griè / griè* 3. l. jd. prez., *nièlo* 1. l. jd. prez., *naplâtimo* 1. l. mn. prez., *edanpùt, imiè* jd. m. r. glag. prid. rad.; *poviedàli*).

⁷ U njima se uz *e* i *i* i dalje na mjestu fonema *jata* bilježi i grafem za *jat* iako su već u tekstovima iz 12. st. postojale zamjene *e* ili *i*, pa se u dijelu literature *jat* više ne drži fonemom hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika (Mihaljević 2009: 299).

U govoru Berma za ovoga je istraživanja potvrđena konsekventnost ekavskoga refleksa *jata* iako se mogu naći neki ikavizmi zajednički manje ili više svim pazinskim govorima, npr. *bliet, ciedit, dekla* ‘služavka’, *lievi; kade, umriet, škrbet, razumet, uboliejo* 3. l. mn., *najkašneje, zmleli; na štrade, žienske* D jd., *mene* D, *na noge* L jd., *u te konobe* L jd., ali *gnjizdo, dica; udebelit*, a u L jd. imenica m. i s. roda pretežito je *-u: na konju, u žepu, na delu, po selu, u Svieten Petru, va Biermu*. Morfem je L mn. istih imenica sinkretiziran s morfemom I mn. (što je motivirano i G mn. starih *i*-osnova, Vranić 2005: 311): *po pulaštri, po seli, po pliesi*. Prema tvrdoj zamjeničkoj sklonidbi od *jata* u GDLI mn. svih triju rodova (i u A mn. m. r.) današnje zamjeničko-pridjevske deklinacije sastavni je segment *e: u našeh* L mn., *poli / puli našeh* G mn., *tepleh* G mn., *z našemi, sa staremi*.

U hrvatskim se srednjovjekovnim tekstovima, uz i dalje čest grafem *jata* u korijenskim morfemima, javljaju ikavsko-ekavske, ekavske (s nešto ikavizama) ili ikavske zamjene, a u gramatičkim morfemima imenica uglavnom ikavske (Damjanović 2011: 285). Zadržani se grafem *jat* u literaturi tumači poimanjem *jata* kao glasa *e*-tipa (Damjanović 2011: 284–285), a takvo mišljenje argumentira bilježenjem grafema *jata* na pozicijama vokala *e* bez obzira na podrijetlo (Zubčić 2010: 640). Kada se govori o utjecaju vernakulara na pridjevsku promjenu u *Brevijaru*, valja uzeti u obzir činjenicu da su u pridjevskoj deklinaciji hrvatskih crkvenoslavenskih spomenika prevladali gramatički morfemi određene sklonidbe, a da su potvrđeni i oblici tvrde zamjeničke promjene (Požar 2014: 166–167, 169–171).

U temporalu *Brevijara* grafem *jata* pretežit je u svim morfemima do 50. lista iako se od 20. lista u leksičkim morfemima češće no dotad javlja zamjena grafemom *e* (Vranić 2018: 254), a u gramatičkim se morfemima nakon 20. lista paralelno bilježe *e* i grafem *jata*, a samo iznimno *i*, što je zastupljeno i u pridjevskoj deklinaciji. U kasnijim je dijelovima, do stranice 194d, zamjena *e* dominantnija u korijenskim morfemima, a uz grafem *jata* rijetko je zabilježena i u gramatičkim morfemima. No, češći je i *i* u korijenskim morfemima i umnogome slijedi Jakubinskij-Meyerovo pravilo, svojstveno ikavsko-ekavskim čakavskim govorima, kojima pripada i krčki omišaljsko-vrbnički tip, što je važno za određenje predložka temporalala, a u gramatičkim je morfemima sasvim izniman, suprotno od ikavskoga odraza dosljedna u govorima toga tipa (Lukežić 1990: 13). Za razliku od spomenutih dijelova, posljednji je dio temporalala (237a – 240d) zasigurno pisao drugi pisar. Grafem *jata* naime ponovno je dominantan, a ikavske su i ekavske zamjene bilježene sasvim rijetko.

Međutim, u sanktoralu je broj grafema *jata* znatno manji⁸, ali je i dalje zastupljen u svim morfemima, npr. u leksičkim: *sêdits* (2c), *lêpo* (4d), *bêhu* (5b, 9c), *razumêete* (6a),

⁸ Nešto je više *jatova* na stranicama 12b do 14d: *nevêstu* (12c), *grêha, vêri, m' lêko, oblêče, têlesnoe* (14a), *vêč' ni* (14b), ali jednako je tako i niz grafema *jata* na mjestu *e*, npr. *prstênomь, vêl' mi, vêče, plêmenitêi* (12b).

razuměše (10d), *otěť* (11b), *sědete* (18a), *lět'nimь*, *želéše* (24a), *v děle* (34c), *zvězdi* (38c), *těls'nimь* (39a), *vrěmenihь* (41b), *želěet'* (44a), *zvězdb* (50d), *naslěduemь* (76c), *věč'ni* (102a), *v grěse* (112d), *něver'nihь* (125b), *mēs'te* (137b), *strěli* (147a), *utěšeniě* (153a), *cvětъ* (171b); u tvorbenim, npr. u komparativu: *krepčei* (4c), u prilozima: *posredě* (5a), *g'dě* (44a), *on'dě* (103c, 124d), *kadě* (171d); u glag. prid. rad. jd. m. r.: *vidělъ* (20c), *imělъ* (86b), i u gramatičkim morfemima: *na drevě* (2d), *rabě* (4a), *t(e) bē* (5c, 8c), *mestě* (6a), *v gradě* (10c, 92b), *v manastirě* (8a), *v damascě*, *va verě* (20a), *po porodě* (20b, 32a), *v drugomь mestě* (41a), *v' životě* (51d), *va onom'e mes'tě* (69b), *tebē* (86c, 86d), *po m'nozěhь* (92d), *mnē* (116d), *v(i)tlěomē* (137d), *v svoemь sučastvē* (148d), *v gradě rimē* (153b), *ka m'nē* (164d), *vsěhь* (164d).

S druge strane, u odnosu na temporal, sanktoral u cjelini ima puno više ekavizama u leksičkim morfemima, ali i u tvorbenim i u gramatičkim. Dok su potonja dva tipa u temporalu bila rijetka, u sanktoralu su bilježena na svakom listu: *prežde*, *pesak'*, *venacъ želetebni* (1a), *posredě* (5a), *mestě* (6a), *ureždenь*, *želeniemy* (15b), *telesь*, *leki*, *teles'nihь* (27b), *devьstva*, *ne vrediši*, *va veki*, *obremenena*, *več'naē* (32b), *v drugomь mestě* (41a), *v(a) vremena*, *namestnika* (54b), *veruete*, *telesь* (67c), *sedaliče*, *povele-niū* (77a), *veka*, *ubežaše*, *pobediše*, *več'noe*, *obretoše* (88b), *greš'nica* (90d), *urezanii*, *povele*, *strelami* (91a), *vremena* (106a), *susedьnemu*⁹ (113b), *telesn(a)go*, *devič(b)sko* (119b), *devi*, *mesto* (121b), *seme*, *vremeny* (137b), *po veku*, *ver'no*, *veruūtъ* (149b), *bleda mes'to* (150d), *telo*, *telese*, *ven'ča se* (165a), *več'no*, *nasledovati* (173c); u tvorbenim, npr. u priloga: *priležьne* (1d), *dotole* (2a), *časne* (30b); u komparativu *krep'cei* (15a); u gramatičkim morfemima: *po m'ne* L (1b), *na tebe* L (1d), *k tebe* D (11c, 175b), *mne* D (141d), L jd.: *v sem' glase* (2c), *v živote*, *na tebe*, *meste*, *v pak'le* (2d), *v zakone* (21a), *v' zrace* (42b), *v živote* (50b), *v grade* (69b, 90d), *v' živote* (88b), *v' duse* (100d), *v boze* (123c), *v prazd'nice* (130c), *v zrace* (150b); L mn.: *po udehь* (15b), *v ēzicehь* (70c); *ot vsehь* G mn. (26a); aorista: *povele* 3. l. jd. (19c, 23d, 24d, 66c), *prideve* 3. l. jd. (75d); *poklonem'* 1. l. mn. imp. (115d) itd. U tom su kontekstu vjerojatno i primjeri poput *po mnozěhь* (103a, 103d), *v toliceh'* (61d) kratki (nekadašnji jednostavni) pridjevi s ekavskim refleksom *jata*.

Uvećan je i broj leksičkih ikavizama, iako je više no dvostruko manji od ekavskih zamjena *jata*: *griš'nikь* (1a), *brimenemь* (5d), *poli riku zapovidiše* (15a), *vič'nikomь* (23c), *va vrime* (33c), *d'rivo* (41c), *miseca* (50a, 143b), *pobigoše* (69a), *didinu* (74a), *slideča* (83b), *sliěše* (91d), *slipь* (105b), *brimene* (112d), *ob'liči* (122d), *st(a)rišina* (131b), *zapovida* (149b), *propovidaetъ se* (150d), *simene* (167b), *gnivomь* (171b); tvorbenih: *imila* (90a), *dvima* (40c, 91b), *kadi* (89d), *dvi* (167d), *napridь* (174b), ali i gramatičkih u odnosu na mali broj ikavizama u temporalu: *po m'ni* L (1c), *v rimi* L jd.

⁹ Nastavci ovakvih primjera pridjevske deklinacije potvrđuju utjecaj meke na tvrdu inačicu, što se događalo u manje konzervativnim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima (Požar 2014: 168), a ovdje su mogli biti i rezultat utjecaja govora.

(57b), *va obrazi* L jd. (176a), *ruci* A dv. (2a), *v ruci* L jd. (167d), *mestihъ* D mn. (53a); imperfekta: *vediše se* (1c, 1d), *hotiše, hotihu* (3d), *rastiše* (4c), *hotihu* (9a); aorista *nali* (110b) itd.

Izmjenjuju se ikavska i ekavska zamjena u istoj rečenici, u istom retku i neposredno jedna za drugom, npr. *propovidatelъ, več'ni* (1b), *vrime, telo* (2b), *umreti, va veki, živiti* (21c), *letъ, miseci* (33c), *vrime, nesъtъ, do vrimene* (45a), *svitilьnik', prosvećae se* (70d), *propovidaniemъ, iz'večeniem'* (71a), *is'povidahu grehi svoje* (88a), *prosvetliti, tes'notu, vrimene* (90b), *dev'stva, slidit(e)lnicu* (111a), *misec, telo* (124d), *gnevom', strili, striloû* (148b), *telu, zapovida, zapovidaetъ, smerenihъ, po veku, ver'no, veruûtъ* (149b), *sidi, letъ, miseci, va vrime* (156a), *vrime, pobedu* (163a), *obitaše, pobedili* (171a), *v tom'žde meste usik'neni biše* (10b), *usik'nuti pov(e)le* (60a).

Usto, zamjene *e* grafemom *jata* mnogobrojne su, negdje i prevladavajuće (na gotovo svim stranicama od 103b do 148a): *ot menê* (12a), *vêzaniê* (26b), *s'lovêsemъ* (38d), *knezemъ* (41b), *vêdenъ* (61a), *v rêdu* (86b), *pogrebêni lêžetъ* (103b), *povêli, privês'ti* (105a), *lêžati* (122d), *vrimê* (126a), *s vêlikimъ vêseliemъ* (130b), *veselêce se* (135a), *vês'ti* (141b), *povêdena* (141d), *imenemъ* (142a), *sebê* (152d). Često je i u istoj rečenici, pa i u istoj riječi, bilježen *jat* za *e* i ekavizam: *povêlevaše* (112c), *povêleno* (118c), *telêsa* (104a), *celêniê* (113d) ili ikavski refleks *jata* i grafem *jata* za *e*: *po nikoliko, povêlêniemъ, usiknuše* (104a), *drivênъ* (108d), a moguća su i sva tri grafema u jednakim oblicima, npr. u 1. licu jd. aor.: *želihъ, videhъ, hotêhъ* (14a).

Dok se za temporal moglo zaključiti da su tzv. *ekavizami* najvećma rezultat pisareva poimanja *jata* kao vokala *e*-tipa (Damjanović 2011: 284–285),¹⁰ a samo pretpostaviti, posebice na temelju češćih ekavskih zamjena u gramatičkim morfemima, da je na to utjecao pisarev govor ili govor područja na kojem je postojao skriptorij, brojnost ekavizama, kao i zamjena *e*, bilo primarnoga, bilo onoga podrijetlom od prednjega nazala, grafemom *jata* u sanktoralu, potvrđuju zaključak o slobodnijoj zamjeni *jata* i *e*, ali i da je pisar(i) bio ekavac, to više što u istoj rečenici neposredno nakon zapisa *jata*, pa i u istoj riječi, piše *e*, npr. *têlo ego telu* (13a). Ikavizmi velikim dijelom¹¹ slijede Jakubinskij-Meyerovo pravilo (*griš'nikъ, brimenemъ, riku, zapovidiše, vič'nikomъ, vrime, d'rivo, miseca*), funkcionalno i u krčkom omišaljsko-vrbničkom tipu, na koji upućuju i neke druge značajke *Brevijara*, pa je logično govoriti o predlošku s toga krčkoga područja.

¹⁰ Kao i u temporalu u korijenu *večer-* (i drugdje poput *nivin'ni* 101b, *ciciliê* 112b), bilježeni su i u sanktoralu pseudoikavizmi, poznati i drugim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima (npr. Ivančičevu zborniku): *vičer'na* (82b), *navičer'e* (89a), *k vičer'ni* (94c), *vičer'ni* (118b), *navičer'e* (173b) itd. (usporedno s *večer-*, npr. *večer'nimi* 155d) itd. Jednako je i u nekim čakavskim organskim idiomima, obično u leksemima *vičernja, vičerat, vičera*.

¹¹ Izvan pravila je npr. *tilo*, kao što je moguće u nekim ikavsko-ekavskim govorima, no u današnjem omišaljsko-vrbničkom tipu je *telo*, pa se vjerojatno radi o nekom starijem predlošku s područja južnijih govora (Mihaljević 2011: 138) ili neizravnim utjecaju glagoljaške lektire (ima li se na umu spomenuta šarolikost *jata* u hrvatskoglagoljskim tekstovima).

2.2. Odras stražnjega nazala

Uz ekavski odraz *jata* u leksičkim i u gramatičkim morfemima, zamjena stražnjega nazala vokalima *o* i *u* u korijenskim morfemima te *o* u gramatičkim morfemima, kao što je u beramskomu govoru, u susjednim pazinskim (izuzev govora Tinjana), žminjskim i u brojnim labinskim govorima, bila bi pouzdan indikator za potvrđivanje utjecaja vernakulara s toga područja na *Brevijar*. Danas je u beramskom govoru ovjeren *o*, rjeđe *u* u korijenskim morfemima (kao i u drugim zapadnim i istočnim pazinskim govorima): *muoš* ‘muž’, *muoka* ‘brašno’, *ruoka*, *ruobila*, *vuozalj* ‘uzao’; *kus* ‘komad’, *gusienica*, *sused*, *nutri*, a u gramatičkim morfemima samo *o*: 3. l. jd. *poviedajo*, *spejo*, *čujo*, A jd. *panceto*, *nevesto*, *svojo sestro* itd.¹²

U spomenicima pisanim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom na mjestu je stražnjega nazala vokal *u*¹³ u svim vrstama morfema (Mihaljević 2014: 78), a tako je u oba dijela *Brevijara*: u temporalu npr. *putb* (104c); *d(u)šu tvoû* (237a), u sanktoralu: *sutb* (104d), *ruci* (19a), *bude* (65b), *mudra* (5a); *nogu* A jd. (63b), *ženu* A jd. (89d) itd. Nekoliko je zamjena s *o* u korijenskome morfemu u temporalu: *premodrostiû* (32c) / *premud’rostb* (32c), *modr’stvuite* (139a), ali i u gramatičkome morfemu, što je posebice zanimljivo s obzirom na današnju distribuciju odraza stražnjega nazala u govoru Berma: *ne možaho* 3. l. mn. (133b) i *vistino* A jd. (100a). U sanktoralu je broj takvih rezultata u korijenima nešto veći: *moki* (78c, uz redovito *u*: *mukami* (91a), *močen’* (156b), *roku* (65d), *rokoû* (92b) (uz redovito *u*: *ruka*), *zovoče* (92c), *smočaût’se* (163d), *gnos’na* (164b); u gramatičkome morfemu: *glavo* A jd. (23b). Budući da su u gramatičkome morfemu zamjene vokalom *o* zapravo iznimkom, mogu se tumačiti kao pisarska pogreška, ali u kontekstu brojnih ekavizama i zamjena *jata* i *e* moguć je i utjecaj govornoga jezika. Naime, pišući o povijesnoj dijalektologiji, S. Zubčić (2015: 101) istaknula je:

Malobrojnost pojava koje ovjeravaju neku značajku, a koja se može uzeti kao mana takvoj metodologiji, postaje realan problem samo u slučaju preuzimanja metodologije obrade podataka iz drugih znanosti (najčešće društvenih) i drugih lingvističkih poddisciplina (poput sociolingvistike). U jezičnoj povijesti i povijesnoj dijalektologiji nije presudna kvantiteta pojava već njihova funkcija u tekstu i relevantnost izvođenja zaključaka na njezinu temelju, njihova demonstrativnost.

Zahvaljujući metodologiji dijakronijske dijalektologije, može se pretpostaviti da je refleks *u* u *Brevijaru* sastavni dio norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, jer bi,

¹² U glagola II. vrste sufiks je -ni- < *-ny-: *nagnit*, *stisnit*, *kleknit*, kao i u zapadnim i u istočnim pazinskim govorima, za razliku od žminjskih i središnjih pazinskih u kojima je -nu- < *-nŋ-, i većine rubnih pazinskih govora s -na- < *-nŋ- (Vranić 2005: 188–189).

¹³ U literaturi je prihvaćeno mišljenje da je do te zamjene došlo u 12. st. (Matasović 2008: 171).

sudeći prema današnjoj raspodjeli zamjene stražnjega nazala u dijelu pazinskih govora kojima pripada i beramski, temeljni refleks bio *o*.¹⁴

2.3. Upitno-odnosna zamjenica za neživo

U oba dijela *Brevijara*, uz brojne primjere hrvatske crkvenoslavenske upitno-odnosne zamjenice *čto* i njome tvoreni drugih riječi, npr. veznika *počto* (15a, 43a; 55a, 78c itd.), neodređenih zamjenica *ničtože* (3b; 51b, 61c) i *něčto* (u temporalu 30c) / *nič'to* (65c, 107d; 20a, 27c), *G česo* i osnove *česo*, npr. u *nečesože* (u temporalu 31d); *ničesože* (32b; 2a, 24b), zabilježeni su i neki tipični čakavski likovi, što nije neobično u hrvatskim crkvenoslavenskim spomenicima, posebice neliturgijskoga tipa, ili u rubrikama liturgijskih tekstova.

Čakavska zamjenica *ča*, potvrđena i u beramskomu govoru, zastupljena je na svega nekoliko mjesta u *Brevijaru* (temporal 104a, 247a; sanktoral 89a), prilog ili veznik *začb* / *zač'*, također ovjeren i u beramskomu govoru, zabilježen je višekратно u temporalu, a u sanktoralu samo jednom (40d), dok je prilog *načb* samo u temporalu (211c).

Međutim, izdvaja se lik *če*, svojstven krčkomu omišaljsko-vrbničkomu govornomu tipu, u temporalu zabilježen na više mjesta (11d, 28a, 30c, 41a, 41b, 58b), a u sanktoralu na dva (6b, 86b, vjerojatno uvjetovano i manjim korpusom), što svjedoči da je predložak s kojega je pisar prepisivao tekst zasigurno s toga područja (Mihaljević 2014: 133).

2.4. Prijedlog v i prefiks v-

Kada je riječ o prijedlogu (i prefiksu) *v(-)* u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, za pokušaj potvrđivanja čakavskih elemenata u *Brevijaru* važna je zamjena poluglasa vokalom *a*, što je rezultat tendencije pune čakavske nepreventivne vokalizacije poluglasa u slabom položaju (Moguš 1977: 21). U tim je tekstovima, naime, oblik s vokalizacijom poluglasa u tom prijedlogu čest u različitim pozicijama: ispred inicijalnoga *v-* sljedeće riječi, ispred početnoga vokala stražnjega niza, kao i pred slijedom od dvaju konsonanata, a čakavskim bi se posebnostima mogao pripisati tek pred početnim prednjim vokalom (Zubčić 2010: 635).

Uz čakavski razvoj prijedloga i prefiksa *va(-)*, u govoru je Berma, pak, moguće i elidiranje cijeloga lika, ali i novije *u(-)*: *va boške*, *va ruoke*; *vajka*, *Vazan* / *Vozan*; *ziet*; *u Beran*, *u škatule*; *umriet*, *udovica*, *unuka*.

I u *Brevijaru* su česte čakavske potvrde *a* ispred *i*, npr. u temporalu: *va iskrnemь* (106a), *va ispravlenii* (113a), *va is'povedi* (113b), *va imnahь* (165a), ponekad i pred

¹⁴ Da *u* nije ni u glagoljskim spomenicima buzetskoga kraja primaran, zaključila je S. Zubčić na temelju usporedbe današnjih refleksa *o* i *a* i bilježenja toga nazala u spomenicima iz tog areala (2010: 638).

srednjim vokalom: *va ade* (106b), *va asii* (190a); u sanktoralu: *va ime* (86d), *va istoč'nici* (92d), *va idolêhь* (96b), *va izlitii* (98c), a može se naći i ispred *a*: *va aten'ši* (102a), *va apokalip'sii* (108d).

Noviji *u(-)*¹⁵ rjeđi je u oba dijela, npr. u temporalu: *u reki* (68b), *u ml'ku* (151b), *u c(ěsa)rstvê* (216c), *u mesti* (113b); *uprašalb* (108c) i sl., *ugaždati* i sl. (108d), *uzrit'* i sl. (105b); u sanktoralu: *u semr'ti* (65d), *uprašahu* (78a), *ugaždahь* (33a) itd.

Kao i u temporalu, čakavski je utjecaj potvrđen punom nepreventivnom vokalizacijom i u sanktoralu u prilogu *kadi* (89d, 174a) / *kade* (240c; 20d, 66b, 105a, 121d, 127d, itd.) / *kadê* (106c, 115c, 176b, 243a; 17c, 20d, 28d, 109c),¹⁶ tipičnom i za beramski govor s ekavskim refleksom u dočetnom slogu.

2.5. Zamjena prednjega nazala *ę* > *a* iza *j*, *č*, *ž*

Među hijerarhijski najviše značajke čakavskoga narječja ubraja se mijena prednjega nazala *ę* > *a* iza *j*, *č*, *ž*.¹⁷ U dijalektološkoj je literaturi mijena kasno uočena zbog maloga broja i, osim nekih, nefrekventnih primjera u kojima se razvila. Pretpostavlja se da je funkcionirala do 10. st. i obuhvaćala veći broj korijena (Moguš 1977: 35–36), što potvrđuju i hrvatski crkvenoslavenski tekstovi u kojima je zastupljenija no u čakavskim tekstovima. Pokazuje to čvrstu povezanost prvoga hrvatskoga književnoga jezika s organskom bazom, čakavskim narječjem (Mihaljević 2014: 78).

U beramskom govoru, kao i u mnogim sjevernočakavskim govorima, svedena je na nekoliko osnova, npr. u glagola izvedenih od **im-* s protetskim *j-* (*zajat*), u imenica *jačmik* i *jazik* / *zajik* (Pliško 2003: 285, Vranić 2005: 177–181, Vranić 2020: 272).

Iz obaju dijelova *Brevijara* ekscerpirani su primjeri koji su potvrđeni i u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku (Mihaljević 2014: 78–79), iza *j*, najčešće u *jezykь* i *prijěti*. Prvi kao *êzik-* u temporalu funkcionira u mnogim pojavnicama u značenju 'narod', ali i u značenju 'jezik' (*h(rьst)ь narodi êzikь priz'va*), za koje se češće rabi *ezikь* (141d). No, u sanktoralu, uz prvo značenje, npr. *v nihь êzikь obrati* (125b), zastupljen je češće u drugom značenju, npr. *otrêši se êzikь ego* (71d), *êzikь n(a)šь sablaz'naetь* (39c, 168d), pa se u tom osjeća i jači čakavski utjecaj. Glagol *priěti*, kao i u temporalu, u sanktoralu je najčešće u infinitivu (31b, 33b itd.), ali je korijen zastupljen i u drugim riječima, npr.

¹⁵ Prijedlog *u* u cijelomu brevijaru dosljedno stoji uz *G*, kao što je uobičajeno u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku (Vince 2014: 280), npr. u temporalu u formulaciji *u boga* (31d); u sanktoralu: *u tebe* (1b), *u g(ospoda)* (4d), *u preslice* (164d) itd.

¹⁶ Neki primjeri u kojima se neosporno ostvaruje vokalizacija slaboga poluglasa (Malić 1991: 98, Mihaljević 2014: 80), a zastupljeni su i u temporalu: *cesarastvi* (169d), *bogatastvi* (11c), *lúdaska* (49d) itd. i u sanktoralu: *cesarastvi* (38c), *gospodastviê* (156d), *bogatastvo* (163a) itd., danas većini čakavskih govora nisu svojstveni, a nisu ističani ni u pregledima fonologije čakavskoga književnoga jezika 16., 17. i 18. st. niti u pregledu povijesne fonologije svih triju narječja (Lukežić 2012: 139–140).

¹⁷ Čakavski prijelaz *jata* u *a* zabilježen je sanktoralu u primjeru *nad'romь* (164b).

priétiemь I jd. m. r. (12d), a zabilježen je i glagol *pojeti* u čakavskom liku, npr. *poéťb* (93b, 100a, 245b; 128d). Čakavski je rezultat i u korijenu *čet-*, jednako rijetko u temporalu i u sanktoralu, npr. u temporalu *počaše* 3. l. mn. (195a) ili u sanktoralu *poča* 3. l. jd. aorista (14d, 47a) i iznimno *v počatii* (32a) uz uobičajeno *čet-*, npr. *počeše* (11a, 195a; 8b, 36c), *poče* (20c, 136b; 8a, 146a) i u korijenu *čest-*: *často* ‘često’ (223c; 3b, 151a, 152b) uz pretežito *često* (104a, 113a, 161c, 183a, 215a; 10c, 63d, 96a, 145c). Zastupljeni su još neki primjeri koji se mogu naći i u ostalim hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, ali i u čakavskom narječju (premda danas ne i u središnjim istarskim govorima, Vranić 2005: 177–181): *kle-* > *kla-* u *poklan 'knuv'* (101a) u temporalu; *proklati* (77a), *žainimь* (85a) u sanktoralu.

Promjene prednjega nazala u *a* u *Brevijaru* potvrđene su u primjerima svojstvenim hrvatskim crkvenoslavenskim spomenicima, posebice onima sjevernoga tipa, ali velikim dijelom i čakavskim ekavskim središnjim istarskim govorima kojima pripada i govor Berma, u kojima je broj potvrda ranije zasigurno bio veći.

2.6. Promjena *dj > j

U beramskom je govoru i za ovoga istraživanja ovjerena, kao dominantna, jotacija skupine *dj > j (i njome tvoreni skupina) (*žeja*; *mlaji*, *tuji*, *rojen*; *dažjilo*), uz noviji *đ*, zvučni parnjak čakavskoga *ť* (*obrađeno* uz *obrajeno*, *anděl*).

U sjevernoj skupini hrvatskih crkvenoslavenskih kodeksa prevladava konzervativniji starocrkvenoslavenski (bugarski) odraz *žd*, dok je *j* češći u južnoj skupini kodeksa (Mihaljević 2011: 129, Mihaljević 2014: 84–85).

U temporalu (Vranić 2020: 273), a i u sanktoralu *Brevijara* u leksemima latinskoga i grčkoga podrijetla umjesto *g* ispred prednjega vokala je *đerv*: *anj(e)lb* (172c), *anj(e)l'skimь* (57a), *e(van)j(e)lista* (42d), *van)j(eli)ê* (37d), *ar'han'j(e)la* (22d).

Iako je u temporalu *Brevijara* zastupljenost odraza *žd*,¹⁸ čime pisari iskazuju želju za nastavkom staroslavenske tradicije, u gotovo jednakom omjeru kao i *j*, omogućila da se *Brevijar* odredi kodeksom sjeverne skupine, tendencija dominacije čakavskoga odraza *j* nakon 38. lista temporala nastavlja se i u sanktoralu, pa je uz refleks *žd*, npr. *meždu* (6c, 24c, 28b, 34x2, 48c, 52c, 58c), *utvrždena* (91a), *roždenihь* (91b), *pobežden'* (95a), znatno veći broj refleksa *j*, što je zasigurno posljedica manjeg broja biblijskih tekstova no u prvom dijelu, pa time i slobodnijega unosa čakavskoga rezultata jotacije. U oba je

¹⁸ Kao u temporalu (Vranić 2020), i u sanktoralu je zastupljeno i *ž* na mjestu *žd* (paralelno s primjerima s odrazom *žd*): *rožastvo* (26a, 40a, 46d, 47c), *rožastviê* (111b), *rožastva* (111c) (uz *roždastvo*, 27b, 40a). M. Mihaljević (2019) pretpostavlja da je isti pisar pisao dijelove temporalu i sanktorala u kojima je takav refleks bilježen. Među suvremenim čakavskim dijalektima danas je tako moguće u jugozapadnom istarskom dijalektu, postmigracijskom na istarskom tlu, domicilnom na području Makarskoga primorja. U čakavskim se govorima tumači izgovorom fonema /ʒ/ (kao u *žep*), nakon prijelaza /ʒ/ u /ʒ/ (Lisac 2009: 54). Međutim, u čakavskim govorima ekavskoga središnjoistarskoga poddijalekta očekivan bi bio odnos čakavskog /t/~/đ/.

dijela *j* bilježen različito: grafemima *ǰ* (đerv), *i*, *ê* (za *ja/je*), *û* (za *ju*), npr. u temporalu: *roj'niê* (109d), *roiše* (110a), *tuêgo* (107d), *meû* (238d) (Vranić 2020: 274); u sanktoralu: *na meǰi* (150b), *roj(e)nb* (161c), *roistvo* (9a), *nuêše* (138b), *meû* (često, npr. 59b, 68d), a ima i primjera „u kojima *j* kao odraz prsl. skupine **dj* nije zabilježen nikakvim grafemom“ (Vranić 2020: 274), npr. u temporalu: *osueni* (107a); u sanktoralu: *neroenimi* (30a), *roenie* (32b); ili je zadržan grafem *d* ispred *jata*, npr. u temporalu: *vidêniê* (240d);¹⁹ u sanktoralu: *vidêno* (51b), *ar'hidêkon'* (69a), *mimoidê* (123c).

2.6. Prefiks *vy-

Sjevernočakavsko područje, time i govor Berma, i danas poznaje prefiks *vi-* < **vy-*, što je zasigurno doprinijelo da se taj arhaizam kanonskih starocrkvenoslavenskih tekstova održi i u hrvatskologoljskim tekstovima (Mihaljević 1997: 123).

U govoru Berma za terenskoga je istraživanja ovjereno nekoliko primjera: *vilest*, *vihitat*, *vibrat*, usporedo s likovima s prefiksom *z-*, koje se onda mijenja ovisno o susljednomu glasu: *zbrat*, *spejat*, *zbos*.

Takav je rezultat zastupljen u svim dijelovima temporalna *Brevijara*: *vihititi* (118d), *vihičeni* (165a) i sanktorala: *višastie* (63b, 113b), *vihiti* (79d, 155d), *vihititi se* (102b, 102c), *vihitilb* (166a), što govori o nastanku *Brevijara* na sjevernočakavskom području.

2.7. Neutralizacija *o* i *u*

U temporalu je ovoga *brevijara* neutralizacija *o* i *u*, koja bi mogla potvrditi pripadnost *Brevijara* istarskomu području,²⁰ zastupljena samo iznimno u primjeru *u(t)cu* (195b), dok je u sanktoralu ona nešto češća: *unogo mes'ta* (164a), *ubitelb* (115a), *imiže potb utiraetb se* (160a), *oganb uganb (!) ugasi* (168b); *toliku* (27b), *nivuû* (153b). Uzme li se u obzir da je sanktoral podložniji vernakularu *i* u drugih značajki, i da su i u beramskomu govoru zabilježeni neki primjeri (premda samo u prednaglasnoj poziciji: *ureh*, *utroki / otroki*, *uboliejo* 3. l. mn. prez., *udebelit*, *ufiendi* N jd. m. r. glag. prid. rad., *uganj*), moguće je i zamjene u sanktoralu promatrati ne kao grafijske, već glasovne elemente, pa i njih pridružiti vernakularnim značajkama u *Brevijaru*.

¹⁹ U sanktoralu je zabilježen oblik *milosrbê* (112a), s već provedenom sekundarnom jotacijom, datiranom u 16. i 17. st. (Matasović 2008: 162). Drugdje je, kao i u primjerima iz temporalna, *d* još očuvano, npr. *milosrdie* (28a).

²⁰ Među istarskim čakavskim govorima najveći je broj takvih mijena zabilježen u bužetskim (Zubčić 2010: 642).

3. Zaključak

Usporede li se temporal i sanktoral *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* prema kriterijima relevantnim za utvrđivanje vernakularnih značajki s gledišta dijakronijske dijalektologije, uočljiva je razlika u distribuciji tih značajki u korist sanktorala, uvjetovana zasigurno i većim udjelom tekstova neliturgijskoga tipa u tom dijelu. No, već i kasniji dijelovi temporala pokazuju odmak od konzervativnih značajki, posebice kada je riječ o dvama ključnim elementima: odrazu *jata* i odrazu stražnjega nazala. Dok se za temporal moglo zaključiti da su tzv. *ekavizmi* najvećma rezultat pisareva poimanja *jata* kao vokala *e*-tipa (Damjanović 2011: 284–285), a samo pretpostaviti, posebice na temelju češćih ekavskih zamjena u gramatičkim morfemima, da je na to utjecao pisarev govor ili govor područja na kojem je postojao skriptorij, brojnost ekavizama te zamjena *e* u sanktoralu, bilo primarnoga, bilo onoga podrijetlom od prednjega nazala, grafemom *jata*, potvrđuju zaključak o slobodnijoj zamjeni *jata* i *e*, ali i da je pisar bio ekavac. Jednako tako, ikavizmi, koji velikim dijelom slijede Jakubinskij-Meyerovo pravilo, govore da je riječ o predlošku s krčkoga omišaljsko-vrbničkoga tipa, na što upozoravaju i neke druge značajke *Brevijara* (poput uporabe lika *če* upitno-odnosne zamjenice). Druga bitna odrednica utjecaja vernakulara sa središnjega istarskoga ekavskoga čakavskoga područja, ponajprije pazinskoga, kojemu pripada i beramski govor, bio bi odraz stražnjega nazala kao *o*, u prvom redu u gramatičkim morfemima, prema čemu se može i pretpostaviti da je autohtona zamjena stražnjega nazala bila *o*, a da je u *Brevijaru* u bilježen u prvom redu u skladu s normom hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika. Premda rijetki, primjeri bi se s vokalom *o* na mjestu stražnjega nazala, mogli, u kontekstu ostalih značajki, priključiti utjecaju vernakulara, a ne tumačiti jedino kao grafijska zamjena *u* sa *o* zbog njihove sličnosti. Uvećan broj primjera s refleksom *j* < **dj* već u temporalu znatno je nadmašio broj primjera s odrazom *žd* u sanktoralu i rezultat je, kao i drugi općečakavski likovi (*začb* / *zač*’, prijedlog i prefiks *va(-)* ispred vokala prednjega niza), snažnijega utjecaja čakavskoga organskoga tipa. Sljedeće značajke potvrđene u obama dijelovima: primjeri zamjene prednjega nazala vokalom *a*, prefiks *vi-*, koji, iako arhaizam, i dalje funkcionira u sjevernočakavskim govorima, kao i neutralizacija *o* > *u*, mogu pomoći u priključivanju ovoga brevijara kodeksima sjevernoga tipa.

Izvori

Badurina Stipčević, Vesna.; Botica, Ivan; Dimitrova, Margaret; Dürriegl, Marija-Ana; Hristova Šomova, Iskra; Kovačević, Ana; Kuhar, Kristijan; Mihaljević, Milan; Mokrović, Ljiljana; Požar, Sandra; Radošević, Andrea; Šimić, Marinka; Vela, Jozo; Vince, Jasna; Vučković, Josip; Zubčić, Sanja; Žagar, Mateo. 2015. *Preslovljeni Temporal Drugoga beramskog (ljubljskog) brevijara*. Zagreb: Staroslavenski institut. <https://beram.stin.hr/hr/transliteration/53>. Pristup 15. kolovoza 2019.

Badurina Stipčević, Vesna; Botica, Ivan; Dimitrova, Margaret; Dürriegl, Marija-Ana; Hristova Šomova, Iskra; Kovačević, Ana; Kuhar, Kristijan; Mihaljević, Milan; Mokrović, Ljiljana; Požar, Sandra; Radošević, Andrea; Šimić, Marinka; Vela, Jozo; Vince, Jasna; Vučković, Josip; Zubčić, Sanja; Žagar, Mateo. 2017. *Preslovljeni Temporal Drugoga beramskog (ljubljskog) brevijara*. Zagreb: Staroslavenski institut. <https://beram.stin.hr/hr/transliteration/803/1>. Pristup 10. rujna 2019.

Literatura

Belić, Aleksandar. 1912. Izveštaj Državnom Savetu o pribiranju dijalektološke građe, potpomognutom sredstvima iz „Velimirijanuma“, *Godišnjak SKA* 26, 221–259.

Blažević Krezić, Vera. 2016. *Jezik Misala Dragutina Antuna Parčića*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Brozović, Dalibor; Ivić, Pavle. 1988. *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: JLZ „Miroslav Krleža“, 80–90.

Damjanović, Stjepan. 2011. Jezik hrvatskih glagoljičnih tekstova. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Katičić, Radoslav; Lisac, Josip]. 2 knjiga: 16. st. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 275–322.

Holjevac, Sanja. 2014. Riječke litanije muke i smrti Isusove iz 17. i 28. stoljeća s osobitim obzirom na jezik. U: *Riječki filološki dani 9* [ur. Stolac, Diana]. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 345–356.

Ivić, Pavle. 1961. Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 6, 191–212.

Kalsbeek, Janneke. 1983. Prilog proučavanju vokalnih sustava sjeverozapadnočakavskih govora u Istri. *Dutch Contributions to the Ninth International Congress of Slavists (Studies in Slavic and General Linguistics, 3)*, 247–264.

Kuzmić, Boris. 2009. Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Damjanović, Stjepan]. 1 knjiga: srednji vijek. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 405–455.

Kuzmić, Boris. 2011. Jezik hrvatskih pravnih tekstova. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Katičić, Radoslav; Lisac, Josip]. 2 knjiga: 16. st. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 323–386.

- Lisac, Josip. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lukežić, Iva. 1989. Prva 'riječka' knjiga. *Fluminensia*, 1, 73–83.
- Lukežić, Iva. 1990. *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lukežić, Iva. 2005. Jezik grobničke brašćinske knjige (16. i 17. stoljeće) kao dijalektološki predložak. U: *Drugi Hercigonjin zbornik* [ur. Damjanović, Stjepan]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 223–246.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora Grobnišćine.
- Matecki, Mieczysław. 1930. Przegląd słowiańskich gwar Istrii. *Prace Komisji językowej*, 17. Kraków: Polska Akademia umiejętności, 1–160.
- Malić, Dragica. 1991. Samoglasničke pojave u „Žićima svetih otaca“. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 17, 83–122.
- Matasović, Ranko. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mihaljević, Milan. 1997. Jezična slojevitost *Brevijara Vida Omišljanina* iz 1396. godine. *Filologija*, 29, 119–138.
- Mihaljević, Milan. 2009. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. U: *Povijest hrvatskoga jezika* [ur. Damjanović, Stjepan]. 1 knjiga: srednji vijek. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, 283–349.
- Mihaljević, Milan. 2011. Bilješke o jeziku *Drugoga beramskoga brevijara*. *Tabula*, 9, 126–139.
- Mihaljević, Milan. 2014. Uvod; Pismo i fonemski sustav; Zamjenice. U: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* [ur. Mihaljević, Milan; Šikić, Anita]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 9–22, 49–90, 133–150.
- Mihaljević, Milan. 2021. Fonologija Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara. U: *Studije o Drugome beramskom brevijaru* [ur. Mihaljević, Milan; Radošević, Andrea]. Zagreb: Staroslavenski institut, 245–256.
- Mihaljević, Milan; Vince Jasna. 2012. *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb – Pazin: Hrvatska sveučilišna naklada – Državni arhiv u Pazinu – Staroslavenski institut.
- Moguš, Milan. 1969. Jezični elementi Držićeva „Dunda Maroja“. U: *Zbornik radova o Marinu Držiću* [ur. Batušić, Nikola; Fališevac, Dunja]. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 269–281.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pantelić, Marija. 1964. Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca. *Radovi staroslavenskog instituta*, 5, 5–98.
- Pliško, Lina. 2003. Mjesni govor Berma. U: *Beram u prošlosti (radovi sa Stručno-znanstvenog skupa o prošlosti Berma i okolice održanog u rujnu 2000. godine i naknadno pri-*

- kupljeni*), *Pazinski memorijal 25* [ur. Labinjan, Galiano]. Pazin: Katedra Čakavskoga sabora za povijest Istre, 279–295.
- Požar, Sandra. 2014. Pridjevi. U: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* [ur. Mihaljević, Milan; Šikić, Anita]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 151–188.
- Ribarić, Josip. 1940. Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri. *Srpski dijalektološki zbornik*, 9, 1–207.
- Šimić, Marinka. 2014. *Akademijin brevijar (HAZU III c 12), hrvatskoglagojski rukopis s konca 14. stoljeća. Jezična studija. Transliteracija. Faksimil*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Šimunović, Petar. 1985. Mozaik istarskih govora. *Istra*, 3/4, 66–73.
- Šimunović, Petar. 2011. *Čakavska čitanka*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Ujčić, Rudolf. 1985. O jednoj dijalektološkoj zabludi pri određivanju granica starosjedilačkoga govora pazinsko-žminjskoga dijalekta. *Istra*, 3/4, 73–90.
- Vermeer, Willem. 1982. On the principal sources for the study of Čakavian dialects with neocircumflex in adjectives and *e* presents. *Studies in Slavic and GERAL Linguistics*, 2, 279–340.
- Vince, Jasna. 2014. Imenice. U: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* [ur. Mihaljević, Milan; Šikić, Anita]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, 91–132.
- Vranić, Silvana. 2000. Čakavština riječkoga prigrađa u drugoj polovini 19. st. u odnosu na današnju. U: *Riječki filološki dani 3* [ur. Stolac, Diana]. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 495–503.
- Vranić, Silvana. 2005. *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci – Katedra Čakavskoga sabora *Kostrena*.
- Vranić, Silvana. 2018. Neke dijalektne značajke u *Drugom beramskom (ljubljskom) brevijaru* (na primjeru prvoga dijela Temporalala). U: *Sarajevski filološki susreti 4: Zbornik radova (knjiga 1)* [ur. Palić, Ismail]. Sarajevo: Bosansko filološko društvo, 245–259.
- Vranić, Silvana. 2020. Jezične značajke temporalala Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara s gledišta povijesne dijalektologije. *Slovo*, 70, 265–284.
- Zubčić, Sanja. 2006. *Akcenatski tipovi imenica i glagola u sjeverozapadnim čakavskim govorima (sinkronijski i dijakronijski aspekt)*. Doktorska disertacija. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Zubčić, Sanja. 2010. Jezične značajke Greblova *Tlmačenja od muki gospoda našega Isuhrsta* (prilog dijakronijskoj dijalektologiji). U: *Riječki filološki dani 8* [ur. Badurina, Lada; Bačić-Karković, Danijela]. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 631–646.
- Zubčić, Sanja. 2014. Čakavizam u Rijeci (prilog dijakronijskoj dijalektologiji). U: *Etymologica diachronica Slavica, w 75. Rocznice urodzin Profesora Wiesława Borysia* [ur. Jakubowicz, Mariola; Raszewskiej Zurek, Beata], Warszawa: Instytut Sławistyczna, 459–474.
- Zubčić, Sanja. 2015. Hrvatskoglagojski tekstovi kao izvor podataka za povijesnu dijalektologiju hrvatskoga jezika. *Croatica*, 59, 95–106.
- Zubčić, Sanja. 2017. *Neocirkumfleks u čakavskom narječju*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

Comparison of the Temporal and the Sanctoral of the *Second Beram (Ljubljana) Breviary* through the prism of historical dialectology

In this paper the linguistic traits of the Temporal and the Sanctoral of the *Second Beram (Ljubljana) Breviary* are compared on the basis of previous research of both its parts (the first 50 folios, 104cd – 122cd, 165ab – 194cd and 237ab – 240cd of the Temporal and 52cd – 115cd of the Sanctoral) and new research within the scope of this topic. Taking into account the advantages and disadvantages of the methodology of historical dialectology we have tracked the traits that can, in literature, be ascribed to the vernacular, in this case the Central Istrian subdialect of the Čakavian Ekavian dialect to which the dialect of Beram belongs, since they differ sufficiently from the Croatian Church-Slavonic elements. Previous research has identified several traits. Thus, the status of *yat*, which is crucial for the classification of Čakavian Ekavian idioms, is inconsistent in the two parts of the *Breviary*: the unchanged *yat* is dominant, but in some parts in lexical morphemes the Ekavian (and, to a lesser extent, Ikavian) reflex of *yat* is more present. On the other hand, in grammatical morphemes it can only exceptionally be found in the Temporal, while its presence in grammatical morphemes is significant in the Sanctoral. The trait that would be crucial for linking the Breviary with the mentioned area is the vowel *o* which developed from the posterior nasal vowel in grammatical morphemes, which is still a consistent trait of idioms spoken in this area. In addition to several examples in root morphemes, only a small number of *o* reflexes in grammatical morphemes is present in either part of the Breviary and it is difficult to ascertain whether these are mistakes made by the scribe or the result of the influence of the vernacular. However, in the context of the other traits that were discovered, they may be interpreted as the latter. Thanks to the frequency of the *žd-* reflex in the Temporal it has been confirmed that it corresponds to other northern codices. While the *j-* reflex, which is dominant in southern codices, is more present in the Temporal from the 38th folio, in the Sanctoral it is significantly more frequent than the *žd-* reflex. The prefix *vi(-)* is present in several verbs in both parts and it must have been adopted from the northern Čakavian area which is also characterised by reflexes of the frontal nasal into *a* found in some examples. Judging from this analysis of the Sanctoral, the two parts of the *Breviary* differ in the proportion of the traits of organic Ekavian idioms, which is higher in the Sanctoral. This is to be expected as it contains fewer liturgical texts. As a result, the *Breviary* could also be attributed to the Central Istrian subdialect of the Čakavian Ekavian dialect to which the dialect of Beram belongs, while the template that the scribes used could be ascribed to the Krk Omišalj-Vrbnik idiom type. This claim is supported primarily by the Ikavian reflexes of *yat*, mostly in accordance with the Meyer-Jakubinskij's law, and the pronoun *če*.

Keywords: Second Beram (Ljubljana) Breviary, Temporal, Sanctoral, Beram idiom, Croatian Church-Slavonic language, historical dialectology

